

בית המדרש: ישן וחדש

חגית הכהן-זולף

מקובל לחשוב כי בתחילת יובלו השני האדם הוא בעל אישיות מגובשת ויציבה וכי התחבטויות הנפש ומשבירי הזהות מאחוריו, אם משום שדילמות וקונפליקטים שהעסיקו אותו נפתרו לשביעות רצונו ואם מחמת הידלדלות המשאבים הנדרשים לעיסוק במשברים אלו, ובעקבות זאת מתגבשות ההבנה וההשלמה עם אי-פתרונם. לפי תפיסת חז"ל הניסיון, חכמת החיים והידע שצבר האדם הם בסיס ליכולתו בגיל היובל לתרום לאחרים בייעוץ, בהכוונה ובפתרון התלבטויותיהם:

הוא היה אומר: בן חמש שנים למקרא, בן עשר למשנה, בן שלש עשרה למצוות, בן חמש עשרה לתלמוד, בן שמונה עשרה לחפה, בן עשרים לרדוף, בן שלשים לכח, בן ארבעים לבניה, בן חמישים לעצה (פרקי אבות, ה, כא).

הגישה הגורסת כי חייו של האדם הם רצף התפתחותי, מינקות לזקנה, אינה מובנת מאליה, והיא נחשבה לחדשנית כאשר בשנות השישים פיתח אריק אריקסון את תאוריית ההתפתחות הפסיכולוגית המבוססת על הנחת מוצא זו. על פי התאוריה התפתחותו של האדם אינה נעצרת בשלב שמסתיימת גדילתו הפיזית אלא היא תהליך רציף ומתמשך לאורך מעגל החיים כולו, הכולל סדרה של שמונה שלבי התפתחות, מהעריסה ועד לערש דוויה.

בכל שלב יש בעיות או משברים שהאדם נדרש להתמודד עמם. על פי תאוריית שלבים זו בגיל הינקות הקונפליקט העיקרי של התינוק הוא אמון מול אי-אמון (trust versus mistrust); סיום מוצלח של שלב זה יהיה במתן אמון בהורים ובסביבה המידית, האמורים לספק לתינוק את צרכיו הפיזיים, הרגשיים והחברתיים. בגיל ההתבגרות הסוגיה העיקרית שהמתבגר מתמודד עמה היא זהות מול בלבול (identity versus confusion); סיום מוצלח של שלב זה יתבטא בגיבוש זהות – ראייה עצמית אינטגרלית וייחודית. בגיל העמידה ניצבת בפני האדם דילמה של יצרנות מול קיפאון (generativity versus self-absorption), תרגום הידע והניסיון שנצברו במשך החיים לדאגה וסיוע למשפחה, לחברה ולדורות הבאים – "בן חמישים לעצה".

ניסיון להקביל את תהליך ההתפתחות בחיי האדם לתהליך חייה של מדינה מעלה תמונה מעניינת. עם תחילת יובלה השני של מדינת ישראל אנו עדים לשילוב מרתק של שני שלבי התפתחות: מחד גיסא קיים עיסוק אינטנסיבי בשאלות זהות, האופייניות לשלב ההתבגרות, והוא מתבטא בספרות ענפה היוצאת לאור בשנים האחרונות בישראל והמיועדת לקהל הרחב (בניגוד לספרות

פילוסופית-סוציולוגית, שהייתה מאז ומתמיד נחלתם של החוקרים בלבד), בדיונים בתקשורת האלקטרונית והכתובה, בכנסים ובמינוסים בנושאי זהות יהודית וישראלית ועוד.

מאידך גיסא אין צורך להתאמץ כדי למצוא ביטויים רבים של הרצון להנחיל ערכים, ידע והשקפות עולם לדורות הבאים, גילויים המאפיינים את גיל העמידה (אך הנובעים, יש לציין, גם משאלות זהות). דוגמה מובהקת למגמה זו אפשר למצוא בהחלטתו של שר החינוך להקים את ועדת שנהר בחורף 1991 כדי "לבחון את מצבם של לימודי היהדות בחינוך הממלכתי הכללי". בדוח הוועדה, אשר פורסם בשנת 1994, צוין:

האתגרים החינוכיים-תרבותיים שהעמידו השלום וקליטת העלייה בפני החברה הישראלית מדגישים ביתר שאת את הצורך להתמודדות מתמדת עם שאלת הזהות הישראלית והיהודית. היכרות משמעותית עם תולדות ישראל ותרבותו היא תנאי ראשוני להתמודדות זו, דבר המחייב את מערכת החינוך כולה, ובתוך כך גם את החינוך הכללי, לבחינה מחודשת של מקומם של לימודי היהדות (ההדגשה במקור).¹

בעקבות מסקנותיה של הוועדה והמלצותיה בשנים האחרונות אנו עדים לפיתוח רחב היקף של תכניות לימודים בתחום היהדות והציונות, במערכת החינוך הפורמלית והבלתי פורמלית (כגון החברה למתנ"סים ועמותות וולונטריות).

נוסף על התפתחויות אלו, בולטת בשנים האחרונות הופעתם של בתי המדרש והקהילות הלומדות. אמנם ניצניה של תופעה זו החלו להיראות כבר לפני כ-15 שנים, אולם לדעת כל העוסקים בתחום היא קיבלה משנה תנופה לאחר רצח ראש הממשלה יצחק רבין בנובמבר 1995. חקר התופעה מעלה את השילוב המרתק בישראל בתחילת המאה העשרים ואחת בין עיסוק בשאלות זהות, יהודית וישראלית, האופייניות לשלב ההתבגרות לבין רצון וניסיונות להנחיל ערכים ומורשת לדורות הבאים, האופייניים לגיל העמידה.

עמותת "פנים" הציגה לסוכנות היהודית את המיפוי הראשון המעודכן הכולל ביותר בתחום. על פי הערכה גסה, האומדן הכולל של בתי מדרש וקהילות לומדות בישראל בסוף שנת 2000 היה כ-150 מסגרות; את רובן הפעילו ארגונים (כ-100), ומיעוטן מסגרות עצמאיות של המשתתפים. עורכי המיפוי הבחינו בין שתי קטגוריות של ארגונים:

- א. ארגוני גרעין (core organizations) – ארגונים המציבים את הזהות היהודית במרכז החזן שלהם. על פי המיפוי בקטגוריה זו 89 ארגונים ו-69 קהילות בזיקה ליהדות ליברלית.
- ב. ארגוני פריפריה (periphery organizations) – ארגונים אשר מפעילים תכניות בתחום הזהות היהודית אך נושאים אחרים עומדים במרכז חזונם ומטרותיהם. על פי המיפוי בקטגוריה זו רק 32 ארגונים.

1 עם ועולם: תרבות יהודית בעולם משתנה – המלצות הוועדה לבדיקת מצב לימודי היהדות בחינוך הממלכתי, ירושלים: מחלקת הפרסומים, משרד החינוך, התרבות והספורט, תשנ"ד.

עלייתם של בתי המדרש והקהילות הלומדות בנוף החברתי בישראל מוצגת בדוח של עמותת פנים: על רקע תהליכים אלה, בולטת תופעה של צמיחת עשרות קבוצות וארגונים וולונטאריים, חלקם ותיקים, ורבים מהם חדשים, בפינות שונות של החברה. אלו פועלים במגוון רחב של דרכים, אוכלוסיות ומודלים, בתחום הפיתוח של זהות יהודית והידברות. ארגונים אלה מהווים את סוכן השינוי המרכזי הפועל כיום לשינוי בתחום פיתוח הזהות היהודית, וחותרים ניכר הן במערכות החינוך הפורמליות והן במערכות הקהילתיות. פעילותם של ארגונים וגופים העוסקים בפיתוח זהות יהודית מתאפיינת בעיקר בתחום חוויית הלימוד והגילוי של "ארון הספרים היהודי", לימוד ועיצוב של מועדי לוח השנה העברי ומעגל החיים.²

המטרה המקורית שלשמה הוקמו בתי המדרש הראשונים לפני כ-15 שנים, לפי עדות מקימיהם, הייתה חיבור של קבוצות באוכלוסייה היהודית בישראל לשורשים היהודיים, על ידי מתודולוגיה ייחודית של לימוד אשר פותחה בבתי המדרש. חלק מנציגי הארגונים הדגישו את תפקיד ההנהגה המעצב של הארגונים. לדבריהם בתי המדרש אינם מהווים מענה על צורך בלימוד תכנים יהודיים שהובע במפורש, אלא הצורך הוא תוצר של פיתוח, יצירה והכוונה של הארגונים, מתוך תפיסתם את האופן שבו צריך ואפשר להתמודד עם הסוגיות שהעסיקו את החברה היהודית בישראל. אורלי קנת מהמנהל לחינוך ערכי במשרד החינוך תיארה את התופעה:

הרחק מעיני התקשורת, כמעט במחותרת, הציבור החילוני הזה מחולל מהפכה שקטה בהתייחסות לזהותו היהודית. מאילת ועד קרית שמונה, אלפי חילונים שרחוקים לחלוטין מקיום מצוות הלכתיות ושאינם רואים עצמם קשורים לשום זרם דתי, בונים תשתית ליהדות ישראלית רעננה ותוססת [...] בשקט בשקט הולכת ונוצרת תרבות יהודית חילונית מגוונת ביותר, שבאה לידי ביטוי במערכת החינוך, בקהילה, בלימוד אינטימי, בכינוסים גדולים, בתחומי היצירה ובפיתוח מנהיגות צעירה.³

כידוע, בעם היהודי יש בתי מדרש ומסגרות לימוד למיניהן זה מאות דורות. דיון בתופעת בתי המדרש מחייב, בראש ובראשונה, הגדרה של מאפייניה וגבולותיה. אגדיר אפוא את בתי המדרש החדשים (ובכללן המסגרות הנקראות קהילות לומדות) כמסגרות למידה שעיקר עיסוקן בזהות יהודית וישראלית. חומר הלמידה בהן הוא עם גוון פלורליסטי (מקורות קלאסיים ומקורות מהספרות העברית המתחדשת); המשתתפים מצטרפים למסגרות מרצונם החופשי; מרביתם מגדירים את עצמם כחילונים או חופשיים, ומיעוטם כדתיים; פעילות הלמידה קבועה ומתמשכת (לא חד-פעמית), והיא מתקיימת בתדירות גבוהה יחסית (אחת לשבוע-שבועיים לפחות) בהרכב קבוצתי קבוע.

בהגדרה רחבה זו נכללות מסגרות למידה רבות ומגוונות, ואפשר לסווגן לאופנים שונים. למשל, נעמה אזולאי סיווגה את הארגונים העוסקים בזהות יהודית חילונית לפי הגדרת מטרתם העיקרית: (א) עיסוק ביהדות כבתרבות פלורליסטית; (ב) תרומה להבנה ולקירוב לבבות בין זרמים שונים בעם

² "The Many Faces of Judaism in Israel: Mapping Jewish Unity Organization", *Panim for Jewish Renaissance in Israel: Report submitted to the Jewish Agency for Israel, December 2000*
³ א' קנת, "העגלות הולכות ומתמלאות", פנים, 14 (תש"ס), עמ' 85-90.

היהודי; (ג) פיתוח קהילתי של חברה יהודית-ישראלית רב תרבותית; (ד) פיתוח מנהיגות חברתית בעלת זהות יהודית פלורליסטית; (ה) פעילות חד-פעמית וכן פעילות של ארגונים עסקיים בעלת זהות יהודית חילונית.⁴ סיווגים אפשריים אחרים הם לפי סוג הלמידה (פרונטלית או אינטראקטיבית); צוות הניהול וההוראה של הארגון שמפעיל את התכנית (רמת דתיות); קהל היעד שאליו פונה התכנית (רמת דתיות); חשיבות העיסוק בזהות יהודית (מטרת-על או אמצעי לשינוי חברתי או קהילתי).

כדי לעמוד על ייחודה של תופעה זו במדינת ישראל היום, כדי להבין את היקפה ולנסות לנבא את השפעתה על החברה אבקש תחילה להבהיר את האדנים שהיא נשענת עליהם – המטרות, זהות הלומדים, סוג הידע הנלמד ועוד. לצורך ההבהרה וחידוד הדברים אעזר בהשוואה שבין בתי המדרש החדשים לבין בתי המדרש הישנים, המסורתיים.

מטרות

לפני כ־15 שנים, עד ייסודם של בתי המדרש החדשים, הגישה השלטת בקרב רבים בחברה היהודית-ישראלית הייתה כי הידע בתחומי היהדות מוחזק בידי קבוצה מצומצמת של אנשים וכי הם ורק הם יכולים ללמד אחרים ולפרש את הידע והתרבות היהודיים. ענת גוב כתבה על כך:

בשנים האחרונות – בייחוד לאחר רצח רבין בידי יהודי דתי באישורם ובעידודם של רבנים – חלה עליה עצומה במספרם של חילונים שהחלו ללמוד את המקורות, לא כדי להתחנף לדתיים (כפי שמלגלים עליהם חבריהם), וגם לא מתוך כוונה לחזור בתשובה (כפי שמקווים הדתיים). כולם הגיעו לשם מאותה סיבה – הרצון לגאול את היהדות מעבודת האלילים שהשתלטה עליה ולהחזיר אותה לרמה הרוחנית, המוסרית וההומניסטית שקיימת בבסיסה [...] מכיוון שהדתיים אינם דוצים (או אינם מעזים) לחדש את ההלכה ולפתוח אותה לפרשנות מחודשת, מוטל התפקיד הכבד והמעניין הזה על כתפי החילונים. דווקא החילונים, שהורחקו מהדת על ידי אבותיהם שרצו ליצור כאן זן חדש של יהודים, יכולים היום לגשת אל החומרים האלה ללא דעות קדומות, ללא פחד, באובייקטיביות, בחיבה ובכבוד שרוחשים בדרך כלל לזקני המשפחה, וכן, גם בהומור.⁵

דברים אלו מלמדים על אוכלוסיית היעד העיקרית שלשמה הוקמו בתי המדרש החדשים הראשונים – חילונים המבקשים ללמוד את המקורות, לא מתוך חנופה לדתיים ולא מתוך רצון לחזור בתשובה. על פי סיווגו של ישעיהו (צ'רלס) ליבמן חילונים יהודים מהווים אחת משלוש תת-תרבויות שבהן מתאפיינת אוכלוסיית היהודים הישראלים. שתי התרבויות האחרות הן התרבות הדתית-פוליטית (דתיים וחרדים) והתרבות המערבית-צרכנית-ליברל-דמוקרטית. הפרמטרים המבחינים לדבריו בין שלוש תת-תרבויות אלו הם תפיסת היהדות, היחס אליה, העמדות וההתנהגות בפועל בכל הנוגע למנהגים, לאורחות החיים ולערכים תרבותיים-חברתיים במדינת ישראל. על פי מחקרים וסקרים, חילונים יהודים הם התת-תרבות הגדולה ביותר מבין השלוש, כ־40% מאוכלוסיית היהודים הישראלים.⁶

4 נ' אזולאי, "זהות יהודית חילונית: המימד הארגוני", עבודת מוסמך, טורו קולג', המדרשה ללימודים גבוהים בלימודי היהדות, ירושלים 2003.

5 ע' גוב, "חילוני כהלכה", ד' צוקר (עורך), אנו היהודים החילונים: מהי זהות יהודית חילונית, תל אביב 1999, עמ' 40-46.

6 ראו למשל: ש' לוי, ח' לוינסון וא' כ"ץ, "יהודים ישראלים: דיוקן. אמונות, שמירת מסורת וערכים של יהודים בישראל 2000", ד"ח מחקר, מכון גוטמן למחקר חברתי שימושי, ירושלים פברואר 2002.

המייסדים של בתי המדרש החדשים ביקשו אפוא לחזור ולהחזיר אל המקורות, וראו לפנייהם בראש ובראשונה בקבוצת החילונים היהודים, הקבוצה הגדולה ביותר בקרב היהודים במדינת ישראל, את קהל היעד שלהם. שאיפתם הייתה להפוך את המקורות לנגישים יותר ורלוונטיים יותר לציבור היהודי בישראל של סוף המאה העשרים, מבחינה אינטלקטואלית ורגשית גם יחד, מבלי לקבוע מהו סגנון החיים המתחייב מהלימוד. לצורך כך נעשה שימוש במאפיינים של בית המדרש המקורי, ובהם הוכנסו שינויים מהותיים, ואלו יצרו את המתודולוגיה הייחודית היום לבית המדרש החדש. אפשר לסכם כי לבית המדרש המסורתי יש כמה מטרות: למידה לשמה, כדי לצבור ידע מעמיק ומומחיות; העברת התרבות והמסורת מדור לדור; חידוד והבהרת הכללים שעליהם מבוססים חיי החברים בקהילה יהודית המחויבת לאורח חיים על פי ההלכה, מתוך התאמה (מסוימת ומוגבלת) של הכללים למציאות המשתנה.

זהות הלומדים

בית המדרש המסורתי, הישן, הוא מועדון הומוגני, של גברים בלבד, סגור בפני נשים, שהרי נשים אינן מצופות לעסוק בלימוד מעמיק של התורה, המשנה והתלמוד. בבית המדרש המסורתי יש היררכיה בין מלומדים המקדישים (לפחות באופן פורמלי) את רוב עתותיהם ללימוד ("תורתם או מנותם") ובין מלומדים שעיקר עיסוקם מחוץ לכותלי בית המדרש ושקובעים עתים לתורה – זמן מיוחד ללימוד (מזדמן או קבוע). האוכלוסייה של החובשים את הספסלים בבית המדרש הישן היא הומוגנית – גברים שומרי תורה ומצוות.

בשנים האחרונות התרחבה אוכלוסיית הלומדים בבית המדרש המסורתי והיא כוללת היום אוכלוסיות שלא היו בה קודם לכן – נשים אורתודוקסיות אשר מבקשות לסלול דרך ולכבוש לעצמן מקום בעולם הלימוד, ההלכה, המדרש והמחשבה. אולם, גם פריצת דרך זו נעשית מתוך שמירה על הכלל ההומוגני של הלומדים – ההפרדה המסורתית בין גברים לנשים; בתי המדרש הגבריים לא השתנו, אלא שנוספו להם בתי מדרש לנשים.

לעומתם בית המדרש החדש פונה אל קהל יעד הטרוגני, אל כל מי שמעוניין בלמידה – גברים ונשים, צעירים ומבוגרים, ותיקים ועולים חדשים, חילונים ודתיים, בקבוצות מעורבות או נפרדות. המשתתפים אינם צריכים להוכיח ידע קודם או מיומנות כלשהי של למידה. למרות ההטרוגניות במאפייני הרקע שלהם, לפחות בעיקרון היחס ללומדים בתהליך הלימוד הוא שווה.

היבט אחר שחשוב להזכיר בהקשר של זהות הלומדים בבתי המדרש הוא גיליהם. בבית המדרש המסורתי יש שוני בגילי הלומדים, ואולם מרביתם מבוגרים צעירים (גילאי 20–30) בתחילת חייהם העצמאיים. בבתי המדרש החדשים גילי הלומדים מבוגרים יחסית, והממוצע נע סביב גיל 50, אנשים בעלי משפחה שילדיהם בוגרים, שיש להם קריירה מקצועית והם מבוססים כלכלית.

סוג הידע הנלמד

בבית המדרש המסורתי נלמדים מקורות יהודיים מסורתיים קלאסיים (משנה ותלמוד) בלבד. אין בו דריסת רגל לטקסטים מאוחרים ומודרניים ובוודאי לא לטקסטים חילוניים, שכתבו אנשים שאינם מקיימים אורח חיים הלכתי (או הנתפסים כאלה), או לטקסטים המציבים חלופה לאורח החיים "הנכון".

בית המדרש החדש פותח את שעריו למגוון מקורות (מסורתיים בצד מודרניים). יתר על כן, הוא מעודד בחינה של קשרים בין סוגי טקסטים שונים – קשרים אובייקטיביים (הקיימים בטקסט) וקשרים סובייקטיביים (הנוצרים בעיני הקורא). בדוח ועדת שנהר מוגדרים היסודות שמבוססת עליהם זהותה של אוכלוסיית היעד של הוועדה, אשר חבריה הבוגרים הם אוכלוסיית היעד של בתי המדרש החדשים: הציבור שאליו מכוונת הוועדה את דעתה רואה ביהדות **תרבות לאומית, פלורליסטית, הנתונה בהתהוות**; המרכיב היהודי בזהותו של הציבור הכללי הוא מצרף, שילוב של יסודות מגוונים הכוללים יסודות מן המסורת הדתית, הזיקה לארץ-ישראל על עברה, אתריה וערכי הטבע והנוף שבה; הלשון העברית על מגוון היצירה המקורית והמתורגמת שבה; לוח השנה העברי על חגיו ומועדיו, הדתיים והלאומיים, תוך יצירת דפוסי חג חדשים המשלבים יסודות מהטקס הדתי, מסורת עדות ויסודות שחודשו כחלק מן היצירה הציונית, בזיקה לארץ בכלל ולהתיישבות העובדת בפרט; ערכי מוסר אישי וחברתי השואבים מן המורשת היהודית, מן האתוס הציוני ומאידיאולוגיות ותורות מוסר כלל אנושיות.⁷

סדר הלימוד

הלימוד בבית המדרש המסורתי נקבע לפי הסדר שמכתיבים הטקסטים הנלמדים, ולא לפי התוכן, הנושא. כלומר, הלימוד תואם את סדר הספרים כפי שהוא נקבע בחתימת התלמוד והמשנה, והמעבר מנושא לנושא נקבע על פי סדר הופעתם של הנושאים במסכתות או במשניות. משמעות הדבר היא שללומדים אין השפעה על קביעת נושאי הלימוד ועל ארגונם, ומבחינה זו הם כפופים לטקסט ולנושאים המופיעים בו והמקושרים זה לזה לעתים קרובות באורח חשיבה אסוציאטיבי. בניגוד לבית המדרש המסורתי, הלימוד בבית המדרש החדש הוא לפי נושאים כלליים, כגון צדק חברתי, מנהיגות, מעמד האישה וכיוצא באלה. כלומר, לא הטקסט הוא הקובע את הנושאים, אלא להפך – הנושאים הנבחרים הם שקובעים את סוגי הטקסטים והמקורות שהלימוד מתבסס עליהם. מקורות לימוד אלו אינם אחידים, אלא הם מגוונים בסוגים ובתקופות, שהרי העיקר הוא ליצור אסופה של טקסטים המשרתים את ההארה וההבנה של הנושא שבדין.

אפנות הלימוד

עיקר הלימוד בבית המדרש המסורתי מבוסס על החברותא – מתכונת של למידה פעילה המתנהלת על פי רוב בזוגות. המשתתפים בחברותא מגדירים בעצמם את נושאי הלימוד שלהם, הם בוחנים יחדיו את הטקסט ולומדים אותו מתוך דיאלוג. במתכונת זו אין מנחה המתווך בין הלומדים לבין הטקסטים הנלמדים, והמשתתפים מתחלפים ביניהם בהובלת הלימוד. הנחת היסוד המשותפת לכל בתי המדרש החדשים היא כי יש לזמן ללומדים את המקורות המסורתיים ולתווך ביניהם, לפחות לזמן מה. לפיכך, בתי המדרש החדשים נבדלים זה מזה במתכונות הלימוד המופעלות בהם; אלו נקבעות לפי זהות המתווך, היקף התיווך וסגנונו. למאפיינים יש, כמובן, השלכות על גודל הקבוצה הלומדת ועל הרכבה. את מגוון צורות הלימוד אפשר לתאר באמצעות אפיונים

7 "תמורות בחינוך היהודי בבתי הספר הממלכתיים ודרכי הפעולה בעתיד", עם ועולם (לעיל, הערה 1), עמ' 4.

מספר. לדוגמה, למידה בחברותות בלתי מונחות (שהן בדרך כלל קבוצות עם ותק רב בלימוד הבית מדרשי או חברותות משולבות של דתיים וחילונים) מול למידה על דרך דיון או הרצאה בקבוצה גדולה, עם מנחה מטעם הארגון המפעיל את בית המדרש; קבוצות של בעלי ידע קודם (לומדים ותיקים או דתיים) מול לומדים בלי רקע קודם (עולים חדשים, לומדים חדשים).

היררכיה וסמכות

החברותות בבית המדרש המסורתי הן אמנם שוויוניות, אולם באי בית המדרש מקבלים מראש את התפיסה כי יש היררכיה של ידע וכי ל"גדול בתורה" יש סמכות לפסוק הלכות המחייבות את הקהל. כאמור, יוצרי בית המדרש החדש גרסו שהידע לא צריך להיות מועבר על ידי סוכנים מסוימים בעלי השקפת עולם דתית אורתודוקסית אלא שעליו להילמד באופן דמוקרטי ופולרליסטי יותר ושהלומדים צריכים להיות פעילים בתהליך הלמידה ולפרש את מקורות הידע בעצמם, כל אחד על בסיס עולמו הרוחני והתרבותי. כלומר, החידוש העיקרי של גישה זו הוא בביטול ההבחנה החדה שיש בבית המדרש המסורתי בין מורים לתלמידים, או בין המוסמכים לפרש את הטקסטים לשאינם מוסמכים.

מובילי התחום קיוו שגישה זו תקרב ללימוד הבית מדרשי אנשים רבים שהיו מנותקים מארון הספרים היהודי, אם בשל תחושת חוסר אונים ונחיתות לעומת הידענים והאפוטרופסים על הידע ואם מתוך התנגדות רגשית להנחות המוצא ולמידת הרלוונטיות של הפרשנים המסורתיים לאורת החיים שלהם. לפיכך, אף שבבתי המדרש החדשים יש על פי רוב מנחה, הרי מקור הסמכות שלו נובע מהשילוב של שני אפיונים חשובים – רמת היכרותו עם המקורות וההתמצאות שלו בהם ומידת יכולתו לתת בידי הלומדים כלים מספקים כדי להבין בדרכם שלהם את המקורות ולהעניק להם פירוש אישי משמעותי. לפרשנות שלו אין מעמד או תוקף מיוחדים בהשוואה לפרשנות של כל אחד מהלומדים האחרים.

לימוד ומעשה

הקשר בין הידע הנלמד בבית המדרש המסורתי לבין חיי המעשה הדוק ומובן מאליו. חלק נכבד מהלמידה מוקדש לא לעיונים פילוסופיים תאורטיים אלא להבנת מקורן של הלכות, לחידוד הכללים המהווים בסיס להתנהגות בחיי היום יום ולהבהרתם. לעומת זאת הקשרים בין הנלמד בבית המדרש החדש לבין חיי היום יום של הלומדים אינם ברורים, והם ניתנים לפרשנות. ודאי שאינם מחייבים את הלומדים דרך התנהגות מסוימת, נהפוך הוא, הם פותחים להם דרכים מגוונות לבטא את מחשבותיהם ורגשותיהם ומציעים עושר של אפשרויות לציון מועדים במעגל השנה או אירועים בחיי המשפחה, בזיקה לזהות היהודית-ישראלית.

בשנות קיומם השיגו בתי המדרש החדשים הישגים בלתי מבוטלים:

- יצירת מתודולוגיה של למידה ייחודית, המתאפיינת בלמידה פעילה פרואקטיבית (בניגוד לפרונטלית-ראקטיבית) של תכנים מהמסורת היהודית והישראלית, וביסוסה.
- שינוי יחס שלילי או אדיש של הלומדים למסורת ולתרבות היהודית, מילוי חסך קוגניטיבי ורגשי וחידוש קשרים בין אנשים לבין שורשים תרבותיים-לאומיים-דתיים לאחר תקופת נתק ארוכה. בעבר היחס של ציבור זה כלפי התרבות היהודית היה שלילי, אם מתוך מחשבה שהיא שייכת לעבר, לגלות, אם מתוך התנגדות לממסד הדתי ולכפייה דתית ואם מתוך חשש ממיסיונריות ומהחזרה בתשובה.

○ תחושת בעלות על ארון הספרים היהודי – בית המדרש החדש הקנה תחושת בעלות (במקום תחושת ניכור) על ארון הספרים היהודי. זו באה לידי ביטוי בהרגשה של הלומדים בבתי המדרש החדשים כי הם מחזירים לעצמם מורשת שוויתרו עליה במשך שנים רבות לאחרים – לתחושתם, הלימוד בבית המדרש סייע להם "להרגיש בבית" ביהדות.

○ הכשרת מנחים – הכשרת מאגר של אנשים המסוגלים להנחות את קבוצות הלימוד וללמד.
 ○ יזימת שינויים חברתיים-קהילתיים והובלתם – קיומו של הישג זה שנוי במחלוקת בקרב המעורבים בתחום. יש הטוענים שזרעים משמעותיים מאוד נזרעו, אולם חלקם עדיין נסתרים וחלקם לא הבשילו עדיין. אחרים טוענים שאין תוצרים לפעילות של בתי המדרש מחוץ לקבוצות הלימוד, והשפעתם, אם יש, היא בתוך הקבוצות פנימה.

אולם, מול הישגים בלתי מבוטלים אלו, יש בקרב העוסקים בתחום גם הסכמה כללית על מה שלא הושג. ברור כי בתי המדרש לא הביאו למפנה משמעותי או להשפעות רחבות בציבור הישראלי, לא בהיקפי האנשים הנוטלים חלק בפעילויותיהם, לא ביחסים בין חילונים לדתיים, לא בתחושת הקרבה לזהות היהודית ולא בעניינים אחרים. בדוח המיפוי של עמותת פנים משנת 2001 ציינו המחברים כי "למרות כל הנאמר לעיל, ניתן לומר, שתופעת הארגונים העוסקים בפיתוח זהות יהודית ובמאמץ לעגנה במרקם הקהילתי, היא עדיין תופעה בשולי התודעה הציבורית, והיא דלת משאבים"⁸.
 ממצאי מחקר שנערך בקרב המשתתפים בבתי מדרש ובקהילות לומדות ברחבי הארץ למען הפדרציה היהודית של ניו-יורק הצביעו על שלושה היבטים עיקריים:

א. לאוכלוסיית המשתתפים בבתי המדרש יש מאפיינים ברורים ואחידים – רוב מוחלט לאשכנזים, משכילים, מבוגרים יחסית; אוכלוסייה הנחשבת אליטיסטית ואינה מייצגת את כלל אוכלוסיית ישראל.
 ב. המוטיבציה העיקרית של המשתתפים היא לרכוש ידע ולהעשיר את ידיעותיהם בתחום היהדות. נוספו לכך הרצון לצמיחה אישית, החוויה האינטלקטואלית שבעצם תהליך הלימוד וההשתייכות לקבוצה חברתית מתאימה.

ג. ההשפעות של חוויית בית המדרש על המשתתפים היו בעיקר אינטלקטואליות, והשפעות על התנהגותם לא היו משמעותיות (למשל, בציון אירועים במעגל השנה). כמו כן ההשפעות ניכרו יותר על המשתתפים עצמם ופחות על סביבתם הקרובה (בני משפחה, חברים, מכרים ועמיתים לעבודה).⁹
 נשאלת השאלה מדוע, למרות השאיפות, הרצון העז, המשאבים והמאמצים שהושקעו במשך כ-15 שנים ולמרות ההצלחות הלא מבוטלות בפיתוח מתודולוגיית לימוד חדשנית, לא הצליחו בתי המדרש החדשים לפרוץ אל מעבר למעגל הקטן וההומוגני של אליטיזם חברתי. אנסה להעלות כמה הסברים. לדברי ידידיה צ' שטרן:

אלמנט ההמשכיות של המסורת הושג בשני אמצעים שונים: ראשית, במעגל העממי הרחב, היא הועברה בעיקר באמצעות צפיה וחיכוך של התנהגות. הילד בשטעטל – מוקף אך ורק ביהודים מסורתיים ומרוחק מעשית ומנטלית מצורות חיים חלופיות – ספג את אורח החיים היהודי

8 מיפוי תכניות המקדמות סובלנות ואחדות בציבור היהודי בישראל, עמותת פנים להתחדשות יהודית בישראל, למען הסוכנות היהודית לארץ ישראל (יוני 2001), עמ' 3.

9 ח' הכהן וולף וח' אמזלג-באהר, בתי מדרש וקהילות לומדות – נקודת המבט של המשתתפים: מחקר הערכה, מתווה יעוץ הערכה ומיון, עבור הפדרציה היהודית של ניו יורק, 2003.

המסורת באמצעות כל החושים, והפנים אותו ללא מאמץ מודע [...] שנית, במעגל האליטיסטי של תלמידי החכמים, מורי ההוראה, המנהיגים הרוחניים, המשפטנים והאינטלקטואלים, הועברה המסורת גם באמצעות לימוד של טקסטים בעלי אופי קנוני מקודש [...] שני האמצעים הקלאסיים שבאמצעותם נשמר אלמנט ההמשכיות של המסורת – חיקוי ההתנהגות ולימוד הטקסט – שוב אינם מתפקדים כבעבר [...] צפייה וחיקוי של אורחות ההתנהגות המקובלים בסביבה, מרחיקים את היהודי ממסורתו שלו. לפיכך דרך המלך להנחלת המסורת היהודית בדורנו, חייבת להשתמש בטקסטים הרבים, המגוונים, העשירים, שמהם מורכב עולם היצירה של התרבות היהודית.¹⁰

אפשר להצביע על שני הסברים אפשריים לאי-התרחבות של תופעת בתי המדרש החדשים. האחד, אלמנט ההמשכיות של המסורת במעגל העממי הרחב אינו ניתן ליישום בימינו, בתרבות המערבית-צרכנית, ולפיכך אלמנט ההמשכיות שנותר הוא השימוש בטקסטים. ואולם אמצעי זה היה מיועד אך ורק למעגל העילית של תלמידי החכמים והמנהיגים בעם, ובמובן זה נראה שהמסורת דווקא נשמרת – למידת הטקסטים נשאת ברשותה הבלעדית של האליטה בחברה היהודית-ישראלית ואינה מתאימה למעגלים חברתיים רחבים יותר. הסבר אחר נעוץ באי-יכולת של הציבור הרחב, גם המשכיל, ואף הדתי והחרדי, ללמוד בלא תיווך את הטקסטים של ארון הספרים היהודי.¹¹

הסבר אחר יש בדבריו של ניסים קלדרון:

אני חושב שטעות יעשו הדתיים לגווניהם השונים אם ישלו את עצמם שיש חיפוש דת בהיקף משמעותי במחנה החילוני [...] הויכוח שמתחולל כעת על "ארון הספרים היהודי" הוא ביטוי בולט להבדל בין סנטימנטליות ביחס לדת ולמסורת, ובין עמדה חילונית, זו העמדה שמחזיקים בה, לדעתי, רובם הגדול של אלה המגדירים את עצמם חילונים [...] יש לחילונים צורך לחזור אל ספרים ישנים, אבל לא אל התלמוד ואל ספר הזוהר, אלא אל ביאליק ואל ברנר.¹²

בהמשך דבריו ציטט קלדרון את ברנר וטען ש"אין ארון ספרים יהודי" מחייב, יש יהודים ואין יהדות. המסקנה המתקבלת מדברים אלו היא שתופעת בתי המדרש החדשים אינה תוצר של חיפוש דתי וחזרה למקורות אלא היא מבטאת צורך רגשי, דחף לחזור אל "ספרים ישנים", שלא ברור מספיק איזה חסר הם אמורים לספק – חיפוש רוחני? חזרה לשורשים?

יאיר כספי הציע הסבר אחר:

היהדות הישראלית היתה הזרם הגדול ביותר ביהדות זמננו. היו לה יותר חברים, יותר ספרים, יותר מצוות מכל הזרמים האחרים. אבן שואבת לכל הגלויות. הלכה וגדלה כשכל השאר מתכווצים. קבעה את המקום והשפה והנושאים שעל סדר היום של היהדות כולה [...] ואין לה יותר אלוהים. ולכן איש לא מכיר אותה. חבריה עצמם לא יודעים לקרוא לה בשם, לא יודעים מי הם. אין לה

10 י"צ שטרן, הנגשת ארון הספרים היהודי לדורנו. מרכז רפפורט לחקר ההתבוללות ולחיזוק החינוכיות היהודית, אוניברסיטת בר-אילן, הפקולטה למדעי היהדות, התשס"ד, רמת גן עמ' 23-24.

11 לפיכך הציע שטרן להנגיש את ארון הספרים היהודי לימינו, ואולם גם הוא ידע שזה פתרון חלקי אשר יועיל רק לאלו שירצו לשוב אליו.

12 נ' קלדרון, "פעמוני היובל", אנו היהודים החילונים (לעיל, הערה 5), עמ' 64-77.

מי שמוכן להמשיך אותה [...] אלף ועדות לא יצליחו לחדש את לימודי מורשת ישראל, אם לא יוחזר אלוהים לסיפור. בלעדיו ארון הספרים היהודי והציוני הוא רק ערימת ספרים מעוקרים שאי-אפשר להבין מדוע משהו התאמץ כל כך לשמור עליהם ולהשיבם לחיים [...] המהפכה שאין לה מדריך, נעצרה ואינה יודעת לאן להמשיך.¹³

הסבר זה אידיאולוגי באופיו: מסקנתו של כספי היא שכאשר האדם מעמיד את עצמו במרכז הריהו עובד עבודת אלילים, ולה אין תכלית, לא תוכן ולא סיכוי להמשכיות. לדבריו, המוצא מהמהפכה שנעצרה הוא שהאדם יראה את עצמו בתפקיד משנה, וממקום זה ינהל שיח עם בורא עולם.

נראה כי הסברים אלו הם הסברים חלקיים להעדרה של השפעה משמעותית על שדרות רחבות של החברה הישראלית ולא-הצטרפות ללימוד. המשותף להסברים, כמו גם לממצאים מהמחקר שמצביעים על העשרה אינטלקטואלית, הוא הערוץ השכלי, הקוגניטיבי, של האדם. גם בעקרונות להוראת מקצועות היהדות המפורטים בדוח ועדת שנהר מודגש הערוץ הקוגניטיבי של הלמידה:

יש לחתור לבניית תהליך חינוכי המבוסס על לימוד, ביקורת ודו-שיח. תהליך חינוכי שלא רק ישנן וינתח, אלא גם יחתור להפנמה של ערכים אוניברסליים ויהודיים מתוך גישה פלורליסטית. תהליך שלא רק יציג את העבר, אלא יתרום להתמודדות, למעורבות ולבניין של השקפת עולם. עמדה חינוכית כזו עשויה לחזק את תחושת הזהות, ההשתייכות והאחריות של התלמידים לעתידם ולחברה במדינת ישראל. בהוראת תולדות ישראל ותרבותו יש להדגיש את היסוד המדעי-ביקורתי, במיוחד בבית-הספר העל-יסודי (ההדגשות במקור).¹⁴

תחושת הזהות, ההשתייכות והאחריות מוגדרת בשפת המחקר הפסיכולוגי-חברתי כהזדהות עם הקבוצה או מחויבות לקבוצה. בשנים האחרונות יש חוקרים שמדגישים את טבעה הרב ממדי של ההזדהות עם הקבוצה ואת ההשפעה המכרעת שיש לרכיב הרגשי על תפיסה חברתית.¹⁵ רכיב זה נחשב מכריע יותר מהרכיב הקוגניטיבי, אשר לו יוחסה בעבר השפעה רבה.

כפי שכתוב בהמלצות ועדת שנהר ("תהליך חינוכי המבוסס על לימוד, ביקורת ודו-שיח"; "יש להדגיש את היסוד המדעי-ביקורתי") בעולם בתי המדרש והקהילות הלומדות, ההזדהות הקוגניטיבית מובלטת יותר משני סוגי ההזדהות האחרים. ממצאי המחקר מצביעים שהרכיבים השכיחים והחשובים שהמשתתפים מדווחים עליהם הם רכיבים שהדגש שלהם הוא בעיקר על הצד הלימודי, ופחות על צדדים אחרים.¹⁶ בעולמו של בית המדרש המסורתי יש הלימה בין הרכיב הלימודי-אינטלקטואלי, הרכיב הרגשי-

13 'י כספי, לדרוש אלוהים, תל אביב 2002, עמ' 274-275.

14 "עקרונות להוראת מקצועות היהדות", עם ועולם (לעיל, הערה 1), עמ' 10.

15 R.D. Ashmore, K. Deaux and T. McLaughlin-Volpe, "An Organizing Framework for Collective Identity: Articulation and Significance of Multidimensionality", *Psychological Bulletin*, 130 (1) (2004), pp. 80-114; K. Deaux, "Social identification", T. Higgins and A. Kruglanski (eds.), *Social Psychology: Handbook of Basic Mechanisms and Processes*, New York 1996, pp. 777-798; J.S. Phinney, "Ethnic-Identity in Adolescents and Adults: Review of Research", *Psychological Bulletin*, 108 (3) (1990), pp. 499-514; H. Tajfel, "Differentiation between Social Groups: Studies in The Social Psychology of Intergroup Relations", *European Monographs in Social Psychology*, 14 (1978)

16 הכהן וולף ואמזלג-באהר (לעיל, הערה 9).

חויית של העולם הדתי והרכיב ההתנהגותי – שמירת ההלכה בחיי היום יום, בהתאמה לתכנים הנלמדים בבית המדרש. בבית המדרש החדש התכנים נלמדים מתוך חיפוש רלוונטיות לעולמם של הלומדים (כפי שצוין לעיל), ואולם הרלוונטיות נותרת בעולם המחשבה והביקורת, ואינה מחלחלת לערוצים האחרים (חיי המשפחה, חיי הקהילה).

נראה כי בדגש על הערוץ הקוגניטיבי-אינטלקטואלי אין די פוטנציאל להביא להרחבת המעגלים המצופה ואין זו דרך המלך ללבה של החברה הישראלית על גווניה ומורכבותה. נראה כי כדי ליצור תפנית, שינוי משמעותי בהזדהות קבוצות רחבות בחברה הישראלית עם יהדותן ועם העם היהודי, יש הכרח למצוא מסילות לגישור הפערים בין הרכיבים השונים של הזדהות זו: בין הרכיב הקוגניטיבי-אינטלקטואלי לבין הרכיבים הרגשיים וההתנהגותיים. זהו האתגר העומד היום בפני העוסקים בתחום הזהות היהודית בישראל.

בדיאלוג בין משה רבנו לבין חותנו יתרו בראשית פרשת יתרו, יעץ יתרו למשה להאציל מסמכויותיו ולחלק את מלאכת השיפוט של העם לשרי אלפים, שרי מאות, שרי חמישים ושרי עשרות. האם משה, מנהיג העם, לא היה מסוגל להסיק בעצמו את המסקנה הפשוטה לכאורה, שלא יוכל לאורך זמן להתמיד בשיפוט העם, הניצב עליו "מן בקר עד ערב" (שמות יח, טו)?

מעצתו של יתרו ניכרת התשובה לשאלה. אכן, משה ידע שלא יוכל להמשיך כך לאורך זמן, אלא שחשיבות הפעולה "וישב משה לשפוט את העם" (שם, יג) אינה נעוצה רק בתוצאת השיפוט אלא גם בתהליך. הבאים למשפט יוצאים עם פסק דין – תשובה מנומקת כיצד עליהם לנהוג. ואולם, האופן שבו התקבל פסק הדין חשוב לא פחות מתוכנו. הוא הקובע את מידת מחויבותם של האנשים לפסק הדין ואת הדרך ליישומו. התוכן – הצד הקוגניטיבי – הוא רכיב חיוני וחשוב במורשת המועברת מדור לדור. ואולם בלא התייחסות לצדדים האחרים באדם – רכיב הרגש ורכיב ההתנהגות, היכולת לדבר אל כל אדם ואדם בלשונו, אם גדול ואם קטן, להציע התייחסות אישית לפשוטי העם כמו גם למכובדים ביותר, כי לכולם ניתן אותו משקל בהכרעת הדין ובמתן התורה (הסמוך לעצתו של יתרו, ולא בכדי) – לא תוכל התורה להמשיך להתקיים, לחיות ולהתפתח.

"עתה שמע בקלי איעצך [...] והזהרתה אתהם את החקים ואת התורת והודעת להם את הדרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשון ואתה תחזה מכל העם אנשי חיל [...] ושפטו את העם בכל עת" (שם יט-כב). עצתו של יתרו מבחינה בין ערוצי הפעולה השונים, וייתכן שבתשובתו המורכבת ענה על נימוקיו של משה לשיפוטו את העם עד כה: הערוץ הקוגניטיבי-אינטלקטואלי – "את החקים ואת התורת"; הערוץ הרגשי – "הדרך ילכו בה"; והערוץ ההתנהגותי – "ואת המעשה אשר יעשון". יחד הם מבטאים את מנהיגותו הייחודית של משה. כל אשר נותר לנו הוא ללמוד ממנה כיצד מגיעים ל"גם כל העם הזה על מקומו יבא בשלום" (שם, כג).